

Parányi „állatkodás”, avagy a csodálatos menyét

Nevezzük néven

A feladat nem is olyan egyszerű: az elnevezések keverednek, sokszor még az sem bizonyos, hogy azonos elnevezés az adott szövegekben ugyanazt az állatot jelöli. Így hát nem árt – már az alapoknál – egy kis nyelvészkedés. Már az általános görög név is (ἡ γαλή) jelenthet menyétet és (erdei) nyestet egyaránt. Aelianusnál emellett még egy halfajta neve is, amit népies nevén *Aristoteles cápájának* is neveznek: „Létezik egy kis *galé* nevű hal is, amelynek semmi köze a *galeos*hoz, amely nagydarab, és a kutyához hasonló.¹ Ez a *galé* a *hepatos*hoz [májhal] hasonlítanám. [A *galé*] egy kisebb hal, amely szemét csukva tartja, keskes pupillája van, szakálla nagyobb, mint a *hepatosé*, ebben a tekintetben a *chremes*hez áll közelebb.”

Jellemző, hogy a mértékadó Lidell–Scott-szótár is első jelentésként különböző – bár egy alfajhoz tartozó – állatokat nevez meg (Various animals of the weasel kind, *weasel*, *marten*, *polecat* or *foumart*). A latin *mustela* szó megtalálható a menyét és a vele rokon alfajok latin nevének első tagjában. Az elnevezés alapja a *mus* – „egér”, a *mustela*/*mustella* pedig „egérvadász”-t jelent.

Jól illusztrálja ezt a bizonytalanságot Leonardo da Vinci egyik híres képe, amelyet a művészettörténészek a „modern” portréfestészet egyik első darabjának tartanak. A modell Cecilia Gallerani, vélhetően Lodovico il Moro (Lodovico Sforza) herceg szeretője, a kép címe: *Hölgy hermelinnel*. A képen lévő állat azonban nem hermelin, hanem – többek szerint – vadászmenyét, bár szerintem ez sem pontos, mert a képen nagy biztonsággal fehér vadászgörény látható. A cím mégsem tévedés, inkább jelképes utalás a megrendelőre: Lodovico il Moro korábban tagja volt a Hermelin-rendnek.

¹ Aelianus az 1,55-ben ír a γαλεός-ról, amely szerinte az iszapban él, s cca. 45 cm hosszú cápafaj. Valószínűleg macskacápa (*Scyliorhinus retifer*). A valódi méretet (1–1,5 m) alulbecsüli, s mivel ez a faj a tengerfenéken vadászik, ezért feltételezhetette, hogy az iszapban él.

A menyét szaporodásáról is eléggé bizarr képzetek láttak napvilágot. Ezek szerint a menyét a száján keresztül fogan úgy, hogy a hím a nőtény kítátott szájába dugja a fejét (!), ami nem veszélytelen, mert az enyelgés végén a nőtény a hím fejét leharapja. De ezt is lehet még fokozni: a kölyköket a fülén keresztül hozza a világra igen akkurátusan: a hímekeket a jobb, a nőtényeket pedig a bal fülén át.

Jót is, rosszat is

Érthető, hogy az állattal kapcsolatban hamarosan erotikus magyarázatok is előkerültek. Simonides² beszél a menyéttől származó asszonyokról, akiknek jellemzőjük, hogy szerelmes természetűek és kielégíthetetlenek. A szerelmes és állhatatlan természetet erősíti az ezópusi mese is (Nr. 50):

„A menyét beleszeretett egy szép ifjúba, és könyörgött Aphroditéhez, hogy változtassa őt nővé. Az istennő megkönyörült szenvedésén, és csinos leánnyá változtatta, így aztán az ifjú, mikor meglátta őt, megszerette, és hazavitte feleségül. Éppen hálószobájukban ültek, mikor Aphrodité ki akarta próbálni, hogy alakja megváltozásával a természetét is megváltoztatta-e a menyét, és egy egeret engedett közójük. Az erre megfélekedezett az új körülményekről, felugrott az ágyból, és az eger után rohant, hogy megegye. Az istennő pedig megharagudott rá, s ismét visszaváltoztatta őt régi alakjába. Ugyanígy, a hitvány emberek még ha alakjukat meg is változtatják, természetükön nem tudnak változtatni.” (Sarkady János fordítása).³

A régiek kevés olyan létező állatot ruháztak fel annyi fantasztikus tulajdonsággal – bátorság, vakmerőség, legyőzhetetlenség, önfeláldozás –, mint a menyétet.

Jacob van Maerlant a menyétről:

„A menyétet mustelaként ismerjük, ravasz ragadozó, amely kölykeit egyik helyről a másikra hordozza, el akarva kerülni, hogy felfedezzék őket. A menyétek üregekben élnek. Kígyókat és egereket ejtenek el. Amikor megtámadják a kígyót,

² Keoszi Simonides (cca. 556–467/466), görög költő, sokat írt, de művei közül kevés maradt fent, másodlagos források hivatkoznak pl. epigrammáira és kultuszi énekeire.

³ *Esopus fabulái Pesti Gábor szerint*. Magvető, Budapest 1980. Pesti a 21. sz. mese címét így fordítja: *Az iffjúról és a macskáról*. A történetben az istennő Vénusz. A tanulság pedig így hangzik: „A természetet bátor bottal kergessed, / Még sem teheted, hogy őt el vesszed / És hogy mit megszokott, abból ki vehessed.”

vadruta (wilde rute) [ágakat] visznek maguk előtt, hogy elhárítsák a [kígyó]mérget. Természetüknél fogva ismerik az orvosságokat. Ha kölykeit holtan találja, hoz egy bizonyos növényt, amely életre kelti azokat. Szemmel tartja a kígyókat és az egereket. Pordoselene szigetén nincsenek menyétek. Solinus leírja, hogy a menyét rövid idővel azután, hogy a baziliskusz – amely az embereket pillantásával, az állatokat pedig leheletével megöli – halálra marta, maga is elpusztul.⁴ Úgy beszélik, hogy a menyét epéje hatásos az áspiskígyó mérge ellen. Korianides könyvében⁵ – amely sok régi bölcsességet tartalmaz – [az áll, hogy] a menyétet meg kell ölni és olívaolajban addig főzni, míg teljesen szétbomlik, az olajat ezután át kell passzírozni egy kendőn. Az így keletkezett értékes kenőcs jó a köszvény, az idegesség s a lábfájdalom ellen.”⁶

Aelianus így ír:

„A menyét (γαλῆ) szörnyű állat, ahogyan a kígyó is. Amikor a menyét harcba száll a kígyóval, előtte rutát⁷ eszik, mert ettől bátorságra kap, így fegyverkezik fel

⁴ Az eredetiben rímes formában: [2900. sor] Die muushont pleghet ende mect / Om tserpent ende muse te vaen. / In Proselana, doetmen te verstaen, / Es een eylant daer gheen in livet. / Solinus es diet bescreven hevet, / [2905. sor] Dat et basiliscus verbijt, / Ende sterfter na in cortert tijt, / Dat met sien doet den man, / Ende elc dier met den . soademe nochtan; / Maer dar naer sterven si gherne alle.

⁵ Négy könyvből álló mágikus-orvosi receptgyűjtemény, amelynek feltételezett szerzője – azonosíthatatlan – Küranosz, de az előszó a művet Hermész Triszmegisztoznak tulajdonítja.

⁶ Jacob van Maerlant (cca. 1230/35 – cca. 1288/1300) a legtermékenyebb középkori flamand író, rímes munkáinak terjedelme 230 000 (!) sor. Maerlant elsődleges forrása Cantimpré, de ahol ő egymás mellett kétszer *mustellát* ír, ott Maerlant *weselt* (menyét) és *muuhontot*, mai hollandban *muishond* (nyest, szó szerint „egérkutya”), lásd régies magyar: nyestkutya. Néhány szó Cantimpré jelentőségéről: Thomas van Cantimpré (Bellingen, Sint-Peters-Leeuw mellett 1201 – Leuven 1263 vagy 1270/72) egyházi író, Ágoston-rendi kanonok, természettudós, enciklopédista, 1230-ban átlépett a dominikánus rendbe Leuvenben. Luikben (Liége) tanult. Kölnbe ment – Aquinói Tamással együtt – továbbképezni magát *Albertus Magnus*nál. Megírta néhány szent életét és a méhekről szóló nagy allegorikus értekezést (*Der biën boeck*). Legjelentősebb munkája egy természettudományi traktátus (*Opus de natura rerum*). Ez utóbbit többen átdolgozták, így jelent meg németül (Konrad von Megenberg: *Buch der Natur* 1348–50) és hollandul (Jacob van Maerlant: *Der naturen bloeme*). Maerlant – tévesen – a művet *Albertus Magnus*nak tulajdonította, több fejezetet kihagyott, s a többiben jelentős változtatásokat/rövidítéseket eszközölt.

⁷ Ruta (*Ruta graveolens*) félcserje, erős szagú gyógynövény. Egyéb magyar elnevezései: *Szegesruta*, *holdruta*, *virnác*. A faj neve két jellemző tulajdonságát őrzi: *Gravis* – nagy, *olere* – illatozni. Egyik faja a nagy levelű ruta, amely nagy mennyiségben fordul elő a Tábor-hegyen.

a harcra. Ennek oka az, hogy a ruta végzetes a kígyók számára, a [növény] szagát képtelenek elviselni.”⁸

Plinius sr. nem kevesebbet állít, mint hogy a menyét a legendás baziliszkusznak egyetlen méltó ellenfele:

„Ennek a szörnyetegnek [a baziliszkusznak] – amelyet a királyok szívesen láttak holtan – a menyét mérge (mustellarum virus) halálos, ilyen határozott a természet óhaja, hogy egy létezőt sem hagy ellenpár nélkül (nihil placuit esse sine pare). A menyétet a [baziliszkusznak] lyukába hajítják, amely a körülötte lévő megmérgezett földről könnyen felismerhető. A menyét [a baziliszkuszt] megöli a szagával, ezután mindkét állat elpusztul, s a természet küzdelme véget ér.”

Physiologus (2. sz.) 21.§

„A Törvény így szól: Menyétet ne egyél, és semmi ahhoz hasonló állatot! (3Móz 11,29)⁹ A Physiologus szerint ilyen a menyét természete: A nőstény a hím szájától fogan, s ha viselős lesz, a fülén keresztül szül. Vannak olyan emberek, akik az Egyház lelki kenyerét csak csócsálják (τρώγοντες), s a templomból kijöve, az Igét fülükből kivetik, a tisztátalan menyéthez hasonlóan. Olyanokká válnak, mint a fülét betapasztó süket kígyó (ἀσπις κωφή). Tehát: Menyétet ne egyél, és semmi ahhoz hasonló állatot!”¹⁰

A hagyomány eredeti alakja szerint a menyét fülön keresztül fogan és szájon keresztül szül. Ezt már Arisztotelész is tagadta, de nem cáfolta meg (*De*

Érdekes, hogy a francia és a tarokk-kártyában a treff a ruta összetett levelét mutatja. Az első százsz király, Frigyes Ágost, az Igazságos (1806–1827) alapította meg a Rutakorona rendet.

⁸ Claudius Aelianus (cca. 170 Praeneste [ma Palestrina, Róma mellett] – 235) szofista. Septimus Severus császár uralkodása alatt egy helyi szentély papja volt. Római volt, de görögül is beszélt és írt. Legismertebb művei: *Περὶ ζῴων ἰδιότητος* (*De natura animalium* – Az állatok természetéről [17 könyv]), *Ποικίλη ἱστορία* (Tarka históriák [14 könyv]), történelmi anekdotagyűjtemény, *Ἐπιστολαὶ ἀγροικικαί* – *Epistulae rusticae*, Parasztlevelek – Erotikus gyűjtemény)[20 levél].

⁹ A tisztátalan, emberi fogyasztásra alkalmatlan állatok listájában: „A földön csúszó-mászó állatok között pedig ezek legyenek tisztátalanok: a menyét, az egér és a gyík az ő nemével. A sündisznó, a kameleon, a tarka gyík, a csiga és a vakondok” (3Móz 11,29-30).

¹⁰ *Φυσιολόγος* „Természettudós”, anonim kora keresztény szerző műve, 48 rövid fejezetben állatok, növények, kőzetek leírását adja, az állatok között nem tesz különbséget valódi és kitalált lények között, így sorra kerül pl. a fönix és az egyszarvú is. Nagyon tipizál, a számba vettek tulajdonságait Krisztusra, azaz az egyházra s egyénekre egyaránt vonatkoztatja. Műve számos fordításban elterjedt, s a középkori elképzelésekre nagy hatást gyakorolt.

generatione animalium III,6). Az ókorban úgy képzelték, hogy maga a beszéd is – fölön be, szájon ki – így jön létre. Plutarkhosz: *De Iside et Ostride* 74: *εἴκασμα τῆς τοῦ λόγου γενέσεως εἶναι*). A Physiologus szerzője a sorrendet azért fordítja meg, hogy alkalmassá tegye a teológiai alkalmazásra.¹¹ Ezt a változatot őrizte meg a Barnabás-levél is, amely nem finomkodik, hanem közvetlenül fogalmaz: „*De joggal gyűlöletes a menyét is. Nem lehetsz hasonló azokhoz, akikről azt halljuk, hogy káromlásoként a szájukkal űznek paráznságot, s léteznek még ilyen – szájjal paráználkodást űző – káromlást követő asszonyok. Ez az állat pedig szájon át fogan*” (EpistBar X,8).¹²

Jóval később Georges-Louis Leclerc de Buffon¹³ francia természettudós is felhasználta – némileg átalakítva – ezt az elképzelést. Nem menyétről beszélt, hanem a mongúzról, s a ruta helyett egy bizonyos gyökérről, amelyet ugyancsak *mungónak* hívnak. Lapalji jegyzetében ezt mondja:

„Indiában létezik egy gyökér, amely nem növeszt sem törzset, sem ágat, sem levelet, s amelyet hirinek neveznek. Ez egy állatnév átvétele, olyané, amely ezt a gyökeret egyedülként képes felfedezni és megtalálni. A kígyók iránti gyűlölete különleges. [...] A vadászok úgy tartják, hogy – az előbb említett gyökeret – kiássa, hogy magát [a kígyó számára] mérgezővé tegye, [...] s magát így megoltalmazza. Ezt [a gyökeret] az Indiában fellelhető legjobb ellenmérlegnek tartják.” (Buffon deel 13. 113. b jegyzet).

A halhatatlanságnak ezt a motívumot valójában Ovidius őrizte meg az *Átváltozásokban*, ahol a becsapott istennő, Herkules születése után anyjának kedvenc szolgálóleányát menyétté változtatja:

„Hírlík, a megcsalt istennőt kinevette Galanthis, / az meg feldühödött, a leányt megfogta hajánál, / földön húzta. A lány fölkelne, de visszataszítja / ekkor, s két karját mellső lábbá alakítja. / Megmaradott virgonc természete, háta se veszti

¹¹ Ugyanígy átalakítja a bibliai hivatkozás szövegét is: *Μή φάγῃς ὄν γαλῆν* [...] Ne egyél menyétet sem [...]

¹² Vanyó László fordítása kissé simább: „Mértán gyűlölte a menyétet is: Ne legyél olyan – mondta –, akik szájukkal követnek el tisztátalanságot a törvény ellen, ne is érintkezz olyanokkal, akik szájukkal tisztátalankodnak, romlott nőekkel, a menyét ugyanis a száján keresztül fogan.”

¹³ Georges-Louis Leclerc de Buffon (Montbard, Burgundia, 1707. szeptember 7. – Párizs, 1788. április 16.) főműve (társszerzőként): *Histoire naturelle générale et particulière*. Párizs, 1749–1780, 44 (!) kötetben.

/ régi színét: pusztán más most, mint volt, az alakja. / S mert a szülő nőnek hazugul használt vala szája, / száján szül, s itt él palotánkban, mint azelőtt is”¹⁴ (IX. könyv, Alcmene és Galanthis, 316–323. sor, Devecseri Gábor fordítása).

Ezek után nem csodálható, hogy a népi hiedelmek a menyéthez bőséges anyagot szolgáltatnak, amelyek közül a legjelentősebbek: átváltozóképeség, jó ómen – rossz ómen, népi gyógyászat. Elterjedt hiedelem, hogy a menyétek képesek testhez nem tartozó vagy attól megfosztott lelkeket hordozni. Fehér menyét képében hagyhatja el a lélek a nyitott szájjal alvó gyermeket. Erdélyi szászok azt tartották, hogy a mesterségesen elabortált gyermekek lelkei is így élnek tovább. A nyitott szájjal alvó felnőttekkel is ez a helyzet, s ha a lélek nem tér vissza, az illető meghal, szerencsésebb esetben csak felébred. De az állat őriz kincset is, mint a koboldok, sőt a menyétszív kincskereső eszköz is lehet. Nemcsak Aphrodité kedvenc állata volt, hanem sötét ellenpárként boszorkányok állandó kísérlője is, sokszor a boszorkány maga is ilyen alakban jelent meg. A baszk nyelvben az állatnév (*erbiñude erbindori*) a boszorkány szinonimája. Az élőkön kívül az őrizetlenül hagyott emberi tetemek sincsenek biztonságban. A menyétek széttépik azokat, és – vámpírhagyományokat követve – kiszívják a szemüket. Nemcsak kísérik a boszorkányokat, hanem képességeik egy részét birtokolják is, pusztá pillantásukkal kisebb állatokat tizenöt-húsz méterre képesek elhajítani, s a kilőtt puskagolyót megállítani, illetve eltéríteni, a cataniai nyelvjárás ismeri ezt a kifejezést: *badda allazzata* – „megkötözött golyó”.

Már a különböző vidékeken használatos elnevezések is jól mutatják, hogy ismert volt a menyét alakváltoztató képessége, ezek közül is az, hogy – többnyire szép – asszony vagy lány alakját volt képes felölteni. Olasz területen tájnyelvekben: *donnola*, a donnából, pl. Ticinóban (Tessin) *masairola* „gazdasszonyka”, vö. a latin *massa* „gazdaság, földbirtok”. Ezek közül a legérdekesebbek elhárítást alkalmazznak: a „meg nem nevezett”, „gyors állatka”. Itt is érvényes, hogy jó és rossz előjelenként egyaránt értelmezik, ami a népi hiedelmek esetében majdnem mindig előfordul. Az ókorban akkor számított igazán pozitív előjelnek, ha egeret vitt a szájában. A fekete macskával ellentétben szerencsét jelentett, ha valaki előtt keresztbe átment az úton. Gazdaságokban szívesen látták, mivel azt tartották, hogy

¹⁴ Quae quia mendaci parientem iuverat ore, ore parit nostrasque domos, ut et ante, frequentat.

jelenléte garanciája a jó tejhozamnak. Ha a gazda – szándékosan vagy akaratlanul – elpusztított egy menyétet, büntetésként számolhatott azzal, hogy a legszebb tehene elpusztul. A dolog odáig ment (Észtország), hogy ló vagy szarvasmarha vásárlásakor olyan színűt igyekeztek venni, amely megegyezett az istállóban tanyázó menyét színével, ezzel is egyfajta védettséget biztosítva a jószágok számára. Természetesen legalább ennyi elképzelés kapcsolódott ahhoz is, hogy a menyét nagyon rossz előjel. A görög kifejezés γαλῆν ἔχει (lat. *mustelam habes*) leg-hitelesebb magyar megfelelője: „balfácán, palimadár. De megtörténhet a legrosszabb is. Finistère¹⁵ (Bretagne) lakói hiszik, hogy akire a döglődő menyét utolsó pillantása esik, az még abban az évben meghal.¹⁶

A görög és latin források után vessünk egy pillantás a kvadrát betű birodalmába. A hagyományos zsidó irodalomban a menyét (חולדה *hûldâ*) legtöbbször a Misnában és a Babilóniai Talmudban fordul elő (66–66). Legkevesebbszer a Targumban és a Tószeftában (1-1).

A menyétet a bHul 127a többi szárazföldi élőlénnel összehasonlíthatatlannak tartja: A Bölcsek egy barajtában ezt tanították: ami a szárazföldön van, az van a vízben is, kivéve a menyétet, R. Zeira ezt mondta: „Melyik [szentírási vers] az alapja ennek? Halljátok meg ezt mind, ti népek, figyeljete mind ti, e világ lakói (Zsolt 49,2)! Az érv alapja egy szójáték, חלד (*hælcæd* „világ”), חולדה (*hûldâ*) „vidra.” A szárazföldi és víziállatok hasonlósága egyes rabbinikus elnevezésekben is tetten érhető. Érdekesebbek: tengeri kutya (mKel XVII,13), tengeri bak (bBB 74a), tengeri szamár (bHul 127a), tengeri ökör (bAZ 39a). A Babilóniai Talmud nagyon aprólékos traktátusa a חלין (*Hullîn* „Profán”) témája a rituális vágás és a kóser étel elkészítése. Ebben (56a) az egyik vita tárgya, hogy szükséges-e rituálisan megvizsgálni azt a tyúkot, amelynek az ólba beszökött menyét átharapta a fejét? A kor szintjén adott zoológiai válasz: „Zeíri mondja, szükségtelen [a vizsgálat], mert a menyét foga nagyon vékony (דקוּת דַּקּוּת *daqqôṭ*) [...] Rav Osajá: Szélségtelen, mert a foga vékony és görbe (דַּקּוּת וְעִקּוּמוֹת *daqqôṭ wa^aqûmôṭ*).” Azaz: ezért a menyét

¹⁵ Franciaország 29. sorszámú, legnyugatibb tartománya, a bretagne-i félsziget csücskében. Erre utal római kori latin neve is: *Finis terrae*, „a világ vége”.

¹⁶ Baechtold–Staubli, Hanns – Hoffmann-Krayer, Eduard: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Bd.9. de Gruyter, Berlin 1987. s.v. *Wiesel*.

harapásakor a fog – miután áthatolt a koponyán – nem éri el az agyhártyát, így annak tartalma nem ömlik a koponyaüregbe. A háznál lévő macskával halálos ellenségek a kenyéririgység – jobban mondva az egéririgység – miatt, de az akkori ismert közmondás egyesíti az erőket még az ősellenségek között is: „Az emberek így szólnak, a menyét (כרכושתא *karkûštâ*¹⁷) és a macska lakodalmat tartanak a vesztes zsírjából (bSzanh 105a).

Zárásképpen egy szinte lírai történet¹⁸

Egy ember elfogott egy fiatal menyétet, és ketrecbe zárta úgy, hogy az anyja láthatta. A nőstény elment, s az odújából egy pénzérmét hozott az embernek. Lerakta elé, így akarta a kölykét kiváltani. Mivel semmi sem történt, még sorban öt érmét hozott elő a szabadítás reményében. Látva, hogy ez nem segít, megjelent egy [lapu]levéllel, hogy az érméket visszavigye. Ezt látva a kölyköt szabadon engedték.

¹⁷ Kapcsolatban állhat a görög *κέρκος*-szal, ami egy apró egérfajta neve. Alapjelentése: „állati farok”.

¹⁸ Borchart: *Hierozoologikon*, part 1, libr.3., cap.35. Idézi, Lewysohn 128.§. 92.l.